

Марченко С.Д.

Поліський національний університет

СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА: ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

У статті проаналізовано особливості розвитку селянських господарств в Україні впродовж ХХ ст. Установлено, що неодноразові зміни аграрної політики у цей період впливали на становище селянського господарства.

Столипінська аграрна реформа посилила роль і значення селянського господарства у сільськогосподарському виробництві й створила передумови для формування міцного прошарку селян-землевласників. Проте Перша світова війна перервала процес столипінського землевпорядкування і справила руйнівний вплив на селянське господарство.

Часта зміна влади в революційні 1917–1921 рр. зумовила зміну аграрної політики, особливо в питанні земельної власності – від скасування великої приватної власності на землю Українською Центральною Радою до відновлення поміщицького землеволодіння гетьманом П. Скоропадським, а згодом – до передачі землі трудовому народові. Доля селянського господарства стала засобом політичної боротьби і формування соціальної бази різними політичними силами.

Націоналізація землі та колективізація сільського господарства більшовицькою владою зумовили ліквідацію одноосібних селянських господарств. Упродовж десятиліть панування колгоспно-радгоспної системи підсобні господарства колгоспників залишалися без будь-якої державної підтримки.

У 90-х роках ХХ ст. на законодавчому рівні було задекларовано потребу відродження селянства як господаря землі і визнано приватну власність на землю. Проте, зробивши ставку на розвиток фермерства та сільськогосподарських підприємств, держава залишила поза увагою підсобні господарства селян.

З'ясовано, що, незважаючи на державну політику та економічні умови, селянські господарства завжди виступали виробником значної частини сільськогосподарської продукції. Проте їхня роль в суспільстві ніколи не обмежувалася виробничою функцією.

Наголошено на необхідності розгляду проблем і перспектив розвитку селянських господарств на державному рівні в контексті аграрної політики.

Ключові слова: селянське господарство, підсобне господарство, присадибна ділянка, фермерське господарство, аграрна політика, добробут селян, приватна власність, колгоспно-радгоспна система.

Постановка проблеми. Провідною тенденцією розвитку аграрної сфери сучасної України стала її агрохолдингізація. Станом на 2019 р. в Україні діяло близько 160 агрохолдингів, які обробляли 3,6 млн га земель [1], що означає фактичну монополізацію ними сфери сільськогосподарського виробництва. У нерівних умовах із великими гравцями аграрного ринку опинилися малі і середні сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства, що, на думку деяких дослідників, свідчить про економічну дискримінацію між суб'єктами господарювання [2, с. 12]. Ще складнішою є ситуація із селянськими господарствами, які не інституціалізовані у механізмі ринку і не мають належного нормативно-правового забезпечення. Де-факто ці господарства відіграють вагомий роль у виробництві сільсько-

господарської продукції і розвитку сільських територій. Де-юре їхнє становище не є чітко визначеним. Більше того, є необхідність у диференціації селянських господарств, оскільки у цю категорію потрапляють і особисті селянські господарства, засади функціонування яких передбачені у Законі України «Про особисте селянське господарство», і сільські домогосподарства, або «домогосподарства у сільській місцевості», які визначає Державна служба статистики України у своїй звітності, і сімейні ферми, в які можуть трансформуватися особисті господарства селян, і присадибні ділянки та підсобні господарства, що існували в часи колгоспно-радгоспної системи. Уточнення потребує і термінологія, і статус цих господарств, що відкриває широке поле для дискурсу вченим-економістам. Водночас для визна-

чення як специфіки, так і перспектив розвитку селянських господарств важливим є врахування минулого досвіду, тих особливостей їх історичного розвитку, в яких можуть корінитися причини сьогоденніших проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток селянських господарств став предметом дослідження таких економістів-аграрників, як П.І. Гайдуцький, М.В. Гладій, М.Й. Малік, В.Я. Месель-Веселяк, О.Г. Шпикуляк, В.В. Юрчишин та ін.

М.Й. Малік і О.Г. Шпикуляк, розглядаючи тенденції розвитку особистих селянських господарств, наголошують на їх виробничому і підприємницькому потенціалі та можливості трансформації у суб'єкти малого підприємництва [8; 19]. Перспективам трансформації селянських господарств у сімейні фермерські присвячено наукові дослідження таких учених, як І.Ф. Баланюк, Д.В. Неміш, Д.І. Шеленко, М.Г. Шульський [11; 20]. Перспективність кооперування селянських господарств обґрунтовує В.С. Дієсперов [3].

М.В. Гладій та Ю.Я. Лузан зауважують на важливості селянських господарств для системи продовольчої безпеки держави та трудової зайнятості населення [2].

Перебуваючи у постійному полі зору економістів-аграрників, селянські господарства не постали як окремий предмет історичних досліджень. Проте основні тенденції функціонування селянського господарства були викладені крізь призму історії українського села та українського селянства у фундаментальній праці «Історія українського селянства» [6]. Учені-історики С.М. Живора, Н.М. Жулканич, С.С. Падалка та ін. досліджували розвиток селянських господарств у контексті реалізації аграрної реформи в Україні у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. та утвердження ринкових форм господарювання на селі [4; 5; 12; 13].

Цікавим із ретроспективного погляду є економіко-історичний аналіз земельних відносин і вирішення селянського питання в Україні впродовж останніх півтора століття, зроблений фахівцями Інституту аграрної економіки О.В. Ходаківською та О.М. Могильним у монографії «Селянське питання – від общинного землеволодіння до експансії агрохолдингів» [18], проте доля селянських господарств не стала окремим предметом цього дослідження.

Таким чином, більшість сучасних досліджень зосереджено на економічних засадах функціонування селянських господарств без урахування історичного аспекту розвитку цього типу госпо-

дарства. Або ж вони дають історико-економічний аналіз розвитку українського села чи сільського господарства в Україні, не виокремлюючи розвиток індивідуального селянського господарства.

Постановка завдання. Метою дослідження є ретроспективний аналіз становища селянських господарств в Україні від часів Столипінської реформи до аграрної реформи кінця ХХ ст., з'ясування проблем розвитку цих господарств для об'єктивної оцінки їхнього сучасного стану та визначення подальших перспектив.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія ХХ ст. фіксує численні зміни аграрної політики, які позначалися на становищі селянських господарств. Так, Столипінська аграрна реформа посилила роль і значення селянського господарства у сільськогосподарському виробництві й створила передумови для розвитку сімейних фермерських господарств. Саме надання пріоритету одноосібним економічно життєздатним селянським господарствам, на думку О.В. Ходаківської та О.М. Могильного, сприяло приведенню у відповідність аграрних відносин до рівня і характеру розвитку продуктивних сил, а також забезпечило підвищення продуктивності сільського господарства [18, с. 170]. Проте вбивство Столипіна, а згодом і Перша світова війна не дали можливості повною мірою відчути ефективність аграрної реформи. Війна справила руйнівний вплив на сільське господарство, а найбільш уразливими до наслідків війни виявилися малі селянські господарства. Вони гостро відчули нестачу робочих рук через масові мобілізації до армії, робочої худоби через її реквізиції та знярядь праці через переорієнтацію промисловості на потреби війни.

Революційні події 1917–1921 рр. зумовили часту зміну влади, а отже, й аграрної політики в Україні – від скасування великої приватної власності на землю і формування Українського земельного фонду Українською Центральною Радою до відновлення поміщицького землеволодіння гетьманом П. Скоропадським із компенсацією за рахунок селян заподіяної поміщикам шкоди. Розбіжності у поглядах на земельне питання між різними політичними силами та відсутність чітких критеріїв визначення трудових і нетрудових господарств гальмували впровадження аграрного законодавства Центральної Ради. Проект земельної реформи гетьманського уряду передбачав формування міцного прошарку селян-середняків, які разом із великими землевласниками мали стати опорою гетьманської влади. Проте з поваленням Гетьманату аграрна політика змінилася: Директо-

рія скасувала право приватної власності на землю. Це зумовило невизначеність долі селянського господарства в революційну добу.

Справжні експерименти над селянськими господарствами принесло утвердження радянської влади в українських землях. Популістське гасло більшовиків «Земля – селянам!» відразу нівелювалося націоналізацією усіх земель, яка абсолютно не сприяла розвитку селянських господарств. Перегини в економічній політиці («політика воєнного комунізму») змусили радянську владу шукати компроміс із ринковими відносинами в межах непу, що сприяло тимчасовому відновленню селянського господарства і зростанню обсягів сільськогосподарського виробництва у середині 20-х років ХХ ст. Проте економічна ефективність не стала вагомим аргументом для більшовицької влади, яка перервала ренесанс селянського господарства поверненням до комуністичної доктрини. Суцільна колективізація та розкуркулення, здійснені у СРСР, зумовили знищення господаря на селі, викорінення самої традиції одноосібного господарювання. Селянина-одноосібника загнали до колгоспу. За висловом О.В. Ходаківської та О.М. Могильного, «більшовицький колгосп – це прообраз російської феодальної общини»; це знаряддя «російського економічного імперіалізму» [18, с. 171]. Колгосп не відповідав традиційним для українського села формам господарювання, ігнорував дух українського підприємництва, що утвердився в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., підтримував опору національної державності на селі в особі заможного селянина-господаря.

Знищивши індивідуальне селянське господарство, влада не особливо піклувалася про свій новий витвір – колективне господарство. Основним завданням колгоспів було не забезпечення добробуту колгоспників, а виконання планів хлібозаготівель, оскільки продаж хліба за валюту забезпечував коштами потреби індустріалізації. Вживали селяни завдяки присадибній ділянці, розміри якої обмежувалися примірними статутами, та невеликому підсобному господарству, яке не повинно було відволікати селянина від роботи у колгоспі.

Упродовж усієї радянської доби української історії селянські господарства розвивалися «всупереч», а не «завдяки» аграрній політиці радянських та партійних органів. Незначні позитивні зміни в радянській аграрній політиці в період хрущовської «відлиги» (зменшення сільськогосподарського податку, збільшення розмірів присадибних ділянок колгоспників, підвищення

заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію), безумовно, полегшили умови існування підсобних господарств селян, проте навряд чи це дає підстави характеризувати їх як аграрну реформу, адже система господарювання не змінювалася. Зменшення податкового тиску не було спробою підтримати селянське господарство, це була нагальна необхідність рятувати галузь, яка перебувала в катастрофічному становищі через неефективність колгоспно-радгоспної системи та заідеологізовану політику партійного керівництва щодо села. Подальші хрущовські експерименти на селі та директивні методи їх упровадження дали зворотний результат і викликали продовольчу кризу.

Не виправдали сподівань на поліпшення ситуації у сільському господарстві й косигінські реформи. Об'єктом удосконалення для них стали колгоспи і радгоспи, а не індивідуальні селянські господарства. Реформи не передбачали системних змін, а тому не могли бути результативними. Сільське господарство перетворювалося на дотаційний складник народногосподарського комплексу.

Позитивні зміни у соціальній сфері села у 60–70-х роках ХХ ст. лише опосередковано вплинули на становище підсобних господарств колгоспників, але не врятували село від кризових демографічних наслідків.

Таким чином, із часів суцільної колективізації й упродовж десятиліть існування радянської влади особисті селянські господарства не були об'єктом реформування. Вони залишалися в тіні реформ і аграрної політики партійного та державного керівництва.

Особисті селянські господарства як окрема економічна структура не вписувалися в панівну колгоспно-радгоспну систему, тому ніяких умов для їх розвитку держава не створювала. Йдеться як про правові умови, так і про технічне забезпечення. У СРСР не випускали малогабаритну, розраховану на невелике селянське господарство техніку, яка могла б механізувати і полегшити селянську працю у присадибному господарстві. Держава дбала лише про колгоспно-радгоспне виробництво, тому і налагоджувала випуск могутніх тракторів та комбайнів [9, с. 116].

Водночас держава активно використовувала особисті селянські господарства як додаткове джерело постачання сільськогосподарської продукції, передусім овочевої та молочної.

Саме на цих господарствах тримався добробут селян, оскільки колгоспи виявили свої неефективність, нерентабельність і неспроможність забез-

печити належний рівень життя своїм членам. Не прагнення до прибутку, а передусім необхідність забезпечення власних потреб у продуктах харчування спонукала селянську сім'ю до постійного обробітку присадибних ділянок і ведення підсобного господарства. А неспроможність колгоспів забезпечити продовольством населення країни підштовхувала селян до продажу надлишків сільськогосподарської продукції і порятунку держави від продовольчої кризи.

Така сама тенденція збереглася й у період реалізації «Продовольчої програми» та спроб модернізації сільського господарства у 80-х роках ХХ ст., оскільки статистичне досягнення високих показників з упровадження орендного підряду та інших «прогресивних» нововведень без належного матеріального та законодавчого підґрунтя не сприяло зміцненню позицій як колгоспів, так і присадибних господарств селян.

Серед нововведень років горбачовської перебудови було застосування такої форми організації праці, як підряд на особистому підвір'ї. Найбільшого поширення він набув у тваринницькій галузі. Згідно з тисячами укладених угод, на особистому підвір'ї утримувалися велика рогата худоба та свині. Справа в тому, що колгоспам було дозволено закуповувати у населення худобу і птицю в рахунок плану поставок, тому такі тенденції свідчили передусім про нестачу кормів у колективних господарствах, а не про намір радянського керівництва офіційно залучити підсобні господарства колгоспників до виробництва сільськогосподарської продукції. Слід зауважити, що присадибні господарства, в які змістилося виробництво молока і м'яса, не зазнали жодних технічних модернізацій і, як і раніше, базувалися на ручній праці та примітивних технологіях.

Таким чином, незважаючи на відсутність будь-яких зусиль держави в напрямі створення умов для розвитку селянського господарства, воно спромоглося функціонувати в умовах панування колгоспно-радгоспної системи і навіть підтримувати продовольчу безпеку.

Спроби впровадження елементів ринку у формі оренди, кооперації, госпрозрахунку та деяких інших новацій, зроблені радянським керівництвом у 80-ті роки ХХ ст., зазнали невдачі, оскільки не зачіпали суті виробничих відносин, не порушували основи соціалістичної власності, вони консервували існуючу систему з її планово-розподільчою економікою та державною монополією на засоби виробництва. Як і раніше, у сільському господарстві України функціонував

так званий «державно-одержавлений уклад», оскільки колгоспний і присадибний підуклади розвивалися на землі, монопольним власником якої була держава. Тому на кінець 1980-х років гострою стала необхідність зміни панівного укладу, зміни системи господарювання та впровадження ринкових відносин.

Уже в 1990 р. радянським керівництвом було визначено правові засади ринкових трансформацій в Україні. На законодавчому рівні було визнано потребу відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури [14] і покладено початок реформуванню усєї аграрної сфери. Із 1991 р. реформування здійснювалося у новій політичній ситуації.

Безпосередньо долі селянського господарства стосувався Закон «Про селянське (фермерське) господарство», який визначав економічні, соціальні і правові основи створення та діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні [15]. Його було схвально прийнято активною частиною селянства, яке вбачало можливість реалізації своїх здібностей щодо ведення самостійного агробізнесу. На кінець 1991 р. в Україні було створено 2 098 селянських (фермерських) господарств [17, с. 112] а на 1996 р. їх кількість збільшилася до 34 778 господарств [16, с. 207]. Проте через велику кількість бажаючих розвивати власне господарство частина земельного фонду, призначена для фермерських господарств, була розділена між власниками присадибних ділянок у вигляді невеликих наділів, що посилювало розвиток парцелярного землеробства [7, с. 40–42].

Із 1993 р. почався процес приватизації громадянами України земельних ділянок, наданих їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва й обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного та гаражного будівництва. Тобто на початковому етапі реформування домінували заходи, спрямовані на зміну форм власності.

Однозначно прогресивними були положення аграрного законодавства про відмову держави від монопольного володіння і розпорядження землею, визнання приватної власності на землю та надання їй рівноправності з іншими формами власності, оскільки вони відкривали простір для становлення індивідуально-селянського (фермерського) укладу. Це створювало можливість господарювати на власній землі. Проте, зробивши ставку на розвиток фермерства та сільськогосподарських підприємств, держава залишила поза увагою підсобні господарства селян.

На думку О.О. Мороз, аграрною політикою 90-х років було практично проігноровано розвиток присадибного господарства селян, хоча воно демонструвало свою ефективність навіть за несприятливих економічних умов і, по суті, було «вітчизняною формою фермерського ведення сільськогосподарського виробництва» [10, с. 14].

Якщо по відношенню до колективних господарств у 1990-ті роки держава вдавалася до різних протекціоністських заходів: щороку підтримувала під час весняно-польових робіт та в період збору врожаю, списувала борги, надавала податкові пільги тощо, то особисті селянські господарства подібної підтримки не мали, проте виробляли значну, а іноді й більшу частину валової сільськогосподарської продукції. Згідно з даними Держкомстату України, особисті підприємні господарства населення у 1990 р. виробляли 29,4% валової продукції сільськогосподарства, у 1995 р. – 47,4%, а в 2000 р. – 64,7% [17, с. 96].

Звичайно, потрібно враховувати й ту обставину, що така статистика виробництва валової сільськогосподарської продукції у 1990-х роках свідчить не тільки і не стільки про ефективність особистих селянських господарств, скільки про катастрофічний стан колективних сільськогосподарських підприємств. Але і недооцінювати роль селянських господарств не варто.

Характерно, що й упродовж першого десятиліття XXI ст. частка господарств населення у виробництві продукції сільськогосподарства становила від 55% до майже 70% у різні роки. Тобто обробляючи порівняно з підприємствами менше сільгоспугідь, ці господарства без державної фінансової, правової й інших форм підтримки виробляли більшу частину валової продукції сільськогосподарства. Звичайно, селяни почали впроваджувати на своїх ділянках новітні технології вирощування сільськогосподарських культур, покращилося технічне забезпечення селянського господарства, але не завдяки державній підтримці, а завдяки власній господарській ініціативі.

Висновки. Таким чином, столітня історія особистого селянського господарства в Україні свідчить про його розвиток не завдяки, а всупереч тим чи іншим обставинам, і передусім державній політиці. Незважаючи на зміни цієї політики, зміни правових та економічних умов, селянські господарства завжди виступали виробником значної частини сільськогосподарської продукції. У різні історичні періоди ця продукція або забезпечувала потреби селянської сім'ї, або перекривала недовиробництво колгоспів, або сприяла стабілізації продовольчої безпеки держави.

Проте роль особистого селянського господарства в суспільстві ніколи не обмежувалася виробничою функцією. За задумом П. Століпіна, селянське господарство, що приходило на зміну общинному, мало стати не лише основою розвитку фермерства і сільського підприємництва, а й опорою монархічного режиму на селі. У революційні роки аграрне питання, у тому числі питання про умови розвитку селянського господарства, стало засобом політичної боротьби і формування соціальної бази тією чи іншою владою. У період утвердження радянської влади ліквідація одноосібних селянських господарств стала засобом реалізації комуністичної доктрини на селі. У кінці XX – на початку XXI ст. селянське господарство постало як важлива сфера зайнятості сільського населення. Розширення функцій і зростання ролі селянських господарств у суспільному розвитку може стати предметом окремого дослідження.

Зважаючи на багатофункціональність селянських господарств, держава повинна орієнтуватися у своїй аграрній політиці не тільки на аграрний розвиток, а й на розвиток сільських територій. Навіть ті селянські господарства, які не мають товарного характеру, не ведуть підприємницьку діяльність, своїм функціонуванням виконують низку важливих соціальних ролей, а тому заслуговують на увагу і підтримку держави.

Список літератури:

1. Визначено, скільки землі обробляють агрохолдинги. Новини 23 жовтня 2019. URL: <https://superagronom.com/news/8635-viznachenno-skilki-zemli-v-ukrayini-obroblyayut-agroholdingi>.
2. Гладій М.В., Лузан Ю.Я. Аграрні трансформації та селянські господарства в системі продовольчої безпеки України. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 6–21.
3. Дієсперов В.С. Тенденції розвитку сільських домогосподарств. *Економіка АПК*. 2015. № 5. С. 70–78.
4. Живора С.М. Аграрна реформа в Україні (1991–2001 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. ; Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 2002. 16 с.
5. Жулканич Н.М. Еволюція аграрних відносин в період становлення ринкових умов господарювання. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 287–292.
6. Історія українського селянства: нариси: у 2-х т. / відп. ред. В.А. Смолій; Нац. акад. наук України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. 631 с.; Т. 2. 654 с.

7. Малиєнко А.М., Ярмоленко В.П., Мазуренко А.В. Альтернативний взгляд на аграрную реформу и политику в Украине / под. ред. А.М. Малиєнко. Київ : Інститут аграрної економіки, 2009. 268 с.
8. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 11–19.
9. Михайлюк В.П., Зиза М.М. Зміни виробничих відносин в аграрному секторі України (50–80-ті роки ХХ ст.). *Історичні записки*. 2006. Вип. 10 (спеціальний). С. 111–122.
10. Мороз О.О. Історія аграрних реформ в Україні *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2004. № 4. С. 9–17.
11. Розвиток особистих селянських господарств та їх трансформація у сімейні фермерські / Д.В. Неміш та ін. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 54–67.
12. Падалка С.С. Українське село 1990–2000-х років: тенденції соціально-економічних змін. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 169–184.
13. Падалка С.С. Українське село в умовах соціально-економічного транзиту: трансформації чи виживання? *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 108–122.
14. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України : Закон Української РСР від 17.10.1990 № 400-ХІІ. *Відомості Верховної Ради*. 1990. № 45 (6 листопада). Ст. 602. С. 828–829.
15. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 20.12.1991 № 2009-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 14 (7 квітня). Ст. 186. С. 387–400.
16. Статистичний щорічник України за 1998 рік / за ред. О.Г. Осауленка ; відп. за вип. В.А. Головка. Київ : Техніка, 1999. 576 с.
17. Україна у цифрах у 2000 році : короткий статистичний довідник / за ред. О.Г. Осауленка ; відп. за вип. В.А. Головка. Київ : Техніка, 2001. 256 с.
18. Ходаківська О.В., Могильний О.М. Селянське питання – від общинного землеволодіння до експансії агрохолдингів : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 184 с.
19. Шпикуляк О.Г., Малік М.Й., Мамчур В.А. Перспективи і тенденції інституціоналізації сімейних фермерських господарств у механізмі ринку. *Економіка АПК*. 2018. № 12. С. 58–68.
20. Шулський М.Г. Особисті господарства населення: стан, можливості і перспективи : монографія. Львів : Край, 2003. 280 с.

Marchenko S.D. PEASANT FARMS: PROBLEMS OF DEVELOPMENT IN HISTORICAL RETROSPECTIVE

The article analyzes the peculiarities of the development of peasant farms in Ukraine during the twentieth century. It has been determined that numerous repetitive alternations in agricultural policy during this period affected the peasant farm to a large extent.

Stolypin's agricultural reform strengthened the role and importance of the peasant economy in agricultural production and created the preconditions for the formation of a strong stratum of private landowners. However, the First World War interrupted the process of Stolypin's landmanagement and had a devastating effect on the peasant economy.

Frequent change of power in the revolutionary years of 1917-1921 led to a change in agricultural policy, especially concerning land ownership: from the abolition of large private land ownership by the Ukrainian Central Rada to the restoration of landlordism by Hetman P. Skoropadsky, and later led to transfer land to the working people. The fate of the peasant economy became a means of political struggle and the formation of a social base for various political forces.

The nationalization of land and the collectivization of agriculture by the Bolshevik government led to the liquidation of individual peasant farms. During the decades of domination of the collective and state farm system, subsidiary farms of collective farmers remained without any state support.

In the 90s of the twentieth century at the legislative level, the need for the revival of the peasantry as the owner of the land was declared and private ownership of land was recognized. However, relying on the development of farming and agricultural enterprises, the state ignored the subsidiary farms of the peasants.

It was established that despite the state policy and economic conditions, peasant farms have always been the producers of a significant part of agricultural products. However, their role in society was never limited to the productive function.

The need to consider the problems and prospects of development of peasant farms at the state level in the context of agricultural policy is highly emphasized.

Key words: *peasant farm, subsidiary economy, homestead, farm, agrarian policy, welfare of peasant, private property, collective and state farm system.*